

UNIVERZITA PALACKÉHO OLOMOUC

PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Katedra společenských věd

Bakalářská práce

Lenka Tomanová

Chápání člověka a společnosti v díle Ericha Fromma

Olomouc 2017

vedoucí práce: PhDr. Petr Zima, Ph.D.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně na základě uvedeného seznamu literatury a dalších uvedených zdrojů.

V Drahanovicích, dne

.....

Podpis

Poděkování

Děkuji svému vedoucímu práce PhDr. Petru Zimovi, Ph.D. za jeho ochotu, cenné rady a pomoc s tvorbou mé bakalářské práce. Dále bych chtěla poděkovat Vědecké knihovně v Olomouci za zapůjčení všech potřebných knih.

Obsah

Úvod	5
1. Život a dílo Ericha Fromma	6
1.1. Erich Fromm	6
1.2. Díla Ericha Fromma	7
2. Přirozenost a typologie charakteru člověka	9
2.1. Přirozenost člověka	9
2.2. Osobnost, temperament a charakter člověka	10
2.2.1. Produktivní charakter	11
2.2.2. Neproductivní charakter	12
2.2.2.1. Receptivní orientace	13
2.2.2.2. Vykořisťovatelská orientace	13
2.2.2.3. Křečkovská orientace	13
2.2.2.4. Tržní orientace	14
3. Člověk mezi agresivitou, dobrem a zlem	15
3.1. Formy násilí	15
3.1.1. Hravé násilí	15
3.1.2. Reaktivní násilí	15
3.1.3. Násilí z frustrace	16
3.1.4. Závist a žárlivost	16
3.1.5. Násilí z pomsty	16
3.1.6. Násilí jako kompenzace	16
3.1.7. Násilí žíznící po krvi	17
3.2. Biofilie	17
3.3. Nekrofilie	17
3.4. Narcismus	19
3.4.1. Individuální narcismus	19
3.4.2. Sociální narcismus	20
3.5. Incest	22
4. Otázka svobody a problémy moderní společnosti	24
4.1. Mechanismy úniku člověka od svobody	25
4.1.1. Autoritářství	25
4.1.2. Destruktivita	26
4.1.3. Automat konformity	27
4.2. Vlastnická a prožitková orientace	28
4.2.1. Vlastnická společnost	28
4.2.2. Prožitková společnost	30
4.3. Idea nového člověka a nové společnosti	31
4.3.1. Nový člověk	33
4.3.2. Nová společnost	33
5. Využití tématu ve výuce občanské výchovy a společenských věd	36
Závěr	38
Prameny a literatura	39

Úvod

Cílem bakalářské práce je přiblížení života, myšlenek a idejí významného filozofa 20. století, Ericha Fromma.

Erich Fromm je předním představitelem neopsychoanalýzy, humanistické etiky a sociologie. Většinu svého života strávil studiem talmudu i ostatních předních světových náboženství. Jeho život i budoucí myšlení bylo ovlivněno oběma světovými válkami a židovským původem. Nejdůležitějšími filozofy, kterými se často nechával inspirovat a rozvíjí jejich koncepce pro něj byli Aristoteles, Baruch Spinoza, John Dewey, Sigmund Freud a Karl Marx. Ve svých dílech se zabýval především analýzou člověka ve společnosti. Na základě vlastních poznání touží po vytvoření koncepce nové humanistické společnosti.

Na základě rozboru vybrané literatury bych Vás v této práci chtěla seznámit s Frommovými základními myšlenkami o společnosti, jeho typologií charakteru člověka a přístupu člověka k životu. Fromm se také v nemalé míře zabýval otázkou zla, formami násilí, otázkou svobody a humanistického jednání člověka. Dále bych se chtěla věnovat tématu problému moderní společnosti 20. století, kde některé z těchto problémů můžeme podle mého názoru spatřovat i v dnešní společnosti. V závěru mé bakalářské práce se zabývám možnostmi využití nejdůležitějších Frommových myšlenek v oblasti výuky občanské výchovy.

Jaké je tedy dělení společnosti a charakteru člověka u Ericha Fromma? Odkud se v člověku bere zlo a agrese? Jaký vliv má na chování člověka? Jak by měla vypadat podle Fromma zdravá společnost?

1. Život a dílo Ericha Fromma

1.1. Erich Fromm

Erich Fromm, celým jménem Erich Pinchas Fromm, se narodil ve Frankfurtu nad Mohanem v Německu dne 23. března roku 1900 do ortodoxní židovské rodiny. Oba jeho rodiče, matka Rose Frommová (za svobodna Rose Krauseová) a otec Naphtali Fromm, byli z rodin rabínů. Otec Ericha Fromma se živil jako obchodník s vínem a byl velmi známým. E. Fromm byl již od dětství veden ke studiu talmudu¹ a k nesobectví. Poučení se mu dostávalo především od jeho prastrýce Ludwiga Krauseho, známého talmudistu z Poznaně.²

Jako jediné dítě manželů Frommových měl E. Fromm problematické vztahy s oběma rodiči, neboť nebyli ve výchově jednotní a každý měl o budoucnosti syna odlišné představy. Jeho pohled na svět a společnost byl během dětství ovlivněn druhou světovou válkou. Nemalý vliv na Frommovo myšlení měli také během studií jeho židovští učitelé³ (rabín dr. Anton Nobel,⁴ učitel Salman B. Rabinkow⁵).

E. Fromm po maturitě roku 1918 studoval ve Frankfurtu dva semestry právo. Učil se francouzsky, anglicky a latinsky. Od roku 1919 začal studovat sociologii, psychologii a filozofii v Heidelbergu. V Heidelbergu se seznámil s psychoanalytičkou Friedou Reichmannovou, studoval psychoanalýzu (teorie Sigmunda Freuda) a začal se odklánět od židovské ortodoxie. V červnu 1926 uzavřel sňatek s F. Reichmannovou, avšak manželství vydrželo pouze do roku 1940, kdy se rozvedli v USA, kam museli kvůli svému židovskému původu v roce 1933 emigrovat. Téhož roku umírá i jeho otec.⁶

Během svého pobytu v USA působil na Chicagské univerzitě, Columbijské univerzitě v New Yorku (Institut pro sociální výzkum). V červnu roku 1944 uzavřel sňatek s Henny Gurlandovou (umírá roku 1952). Po roce 1949 se přestěhoval do Mexika, kde začal přednášet na Lékařské fakultě Národní univerzity. Rok po úmrtí své druhé ženy uzavřel v prosinci roku 1953 své třetí manželství, s Annis Freemanovou. Roku 1956 založil Mexickou psychoanalytickou společnost, k jejímuž otevření došlo v roce 1963. Roku 1959 zemřela v New

¹ Písemná sbírka zákonů a tradic židovské víry (<http://www.biblestudytools.com/dictionary/talmud/>)

² FUNK, Rainer. Erich Fromm. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994. str. 13-15.

³ FUNK, Rainer. Erich Fromm. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994. str. 16-19.

⁴ Nehemiah Anton Nobel (1871-1922) byl německý rabín. Byl kantovsky a goethovsky orientovaný humanista a osvícenec. Vyznával myšlenky Hermanna Cohena, především z díla „Náboženství rozumu z pramenů židovství“, se kterými se ztotožnil i sám Fromm (humanistické myšlenky náboženského židovství). FUNK, Rainer. Erich Fromm. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994. str. 25.

⁵ Salman Baruch Rabinkow, Frommův učitel talmudu a rabín z Heidelbergu. Spojoval moderní kulturu s tradičním studiem talmudu. Dílo „Individuum a společenství v židovství“. FUNK, Rainer. Erich Fromm. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994. str. 26, 29.

⁶ FUNK, Rainer. Erich Fromm. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994. str. 35-43.

Yorku jeho matka. Do Evropy se vrátil roku 1974, kde ve Švýcarsku 18. března 1980 po prodělání dvou infarktů umírá.⁷

1.2. Díla Ericha Fromma

Erich Fromm byl velmi plodným autorem. Za svůj život napsal více než 50 titulů. Mnohá z jeho děl jsou vydávána i posmrtně. Frommova díla jsou překládána do všech světových jazyků, především do angličtiny, němčiny, francouzštiny, španělštiny, italštiny, japonštiny a dalších. Mezi jeho nejvýznamnější a nejznámější díla patří:⁸

- 1941 Strach ze svobody (The Fear from Freedom)
- 1947 Člověk a psychoanalýza (Man for Himself, An Inquiry into the Psychology of Ethics)
- 1956 Umění milovat (The Art of Loving)
- 1961 Marxův obraz člověka (Marx's Concept of Man)
- 1964 Lidské srdce (The Heart of Man. Its Genius for Good and Evil)
- 1973 Anatomie lidské destruktivity (The Anatomy of Human Destructiveness)
- 1976 Mít nebo Být? (To Have or to Be?)
- 1992 Umění Být (The Art of Being)

⁷ FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994. str. 123, 124.

⁸ *Erich Fromm online: Writings of Erich Fromm* [online]. Erich Fromm Institut Tübingen [cit. 2017-04-14]. Dostupné z: <http://fromm-online.org/en/werke-von-erich-fromm/>

Obrázek č. 1: Erich Fromm

(Erich Fromm online: Writings of Erich Fromm [online]. Erich Fromm Institut Tübingen [cit. 2017-04-14]. Dostupné z: <http://fromm-online.org/en/werke-von-erich-fromm/>)

2. Přirozenost a typologie charakteru člověka

Při studiu lidského charakteru a přirozenosti Erich Fromm vychází z humanistické etiky, aby dokázal, že mravní normy souvisí s lidskými trvalými vlastnostmi jemu vlastními, které když porušíme, docílíme mentálního a emocionálního rozkladu osobnosti. Mezi nejvyšší hodnoty humanistické etiky řadí důvěru člověka v sebe sama, rozpoznání vlastních dobrých a tvůrčích vlastností. Charakter zralé, ucelené osobnosti (produktivní charakter) vytváří ctnosti a opačný typ charakteru vytváří lhostejnost k vlastnímu já a vede k destrukci.

2.1. Přirozenost člověka

Lidskou přirozeností se zabývá věda o člověku. Je založena na předpokladu, že předmět (člověk) zkoumání existuje a že lidská přirozenost je charakteristická pro každého člověka.

Fromm zastává na rozdíl od autoritativních zastánců etiky přesvědčení, že přirozenost není neměnná. Mění se v závislosti na faktorech a prostředí, které na daného jedince působí. Mezi základní ovlivňující faktory patří kultura, ve které lidé vyrůstají, politický systém, rodina, náboženství a další. Pokud jsou však kulturní faktory v nesouladu s lidskou přirozeností, dochází u člověka k rozvoji duševních a emocionálních poruch nebo ke vzpouře a boji za změnu situace. Člověk totiž nemůže na rozdíl od zvířat měnit svou přirozenost. Lidská přirozenost se právě projevuje v reakcích na změny vnějších podmínek života.⁹

Z biologického pohledu má člověk oproti ostatním živočišným druhům značnou nevýhodu, neumí se tak přizpůsobit změnám okolního světa. Člověk totiž nemá stejnou pudovou výbavu jako zvířata. Zvíře se dokáže samo měnit a přizpůsobovat se tak změnám vnějších podmínek. Pokud by to neudělalo, umřelo by. Člověk však na rozdíl od živočichů je vybaven větší schopností učit se a rozumně myslet, protože má vyvinutější mozek. Dle Fromma, člověk: „*Je si vědom sám sebe jako zvláštní entity, může si vzpomínat na minulé, představovat si budoucí a může symboly označovat předměty a jednání. Má rozum, kterým se chápe světa a rozumí mu, má schopnost představy, pomocí níž se dostává daleko za hranici svých smyslů*“.¹⁰ Člověk tedy dokáže využít své biologické slabosti k rozvoji vlastních lidských vlastností, k přetváření okolí dle svých představ a vůle.

Dalším znakem lidské přirozenosti jsou existenciální rozpory v člověku. Člověk si díky své schopnosti rozumu uvědomuje, že je součástí přírody a je podřízen jejím fyzikálním zákonům, které nemůže měnit. Na základě těchto myšlenek může dojít k přesvědčení, že je

⁹ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 22-23.

¹⁰ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 35.

v tomto světě osamělý, bezmocný a začne pociťovat strach ze smrti. Rozpor představuje skutečnost, že dokud člověk žije, nemůže se oddělit jak od svého myšlení, tak i od svého těla. Jeho tělo ho však pudově nutí k životu. Člověk tak žije v neustálém rozporu, musí hledat nová řešení, vyvíjet se a vytvářet vlastní svět, ve kterém by se cítil dobře, hledat smysl existence vlastního života. Jedinec se cítí odcizeně jak od přírody, společnosti tak i od sebe samého.

Největší existenciálním problémem člověka je strach ze smrti. Každý člověk si je této skutečnosti vědom a má velký vliv na jeho myšlení. Lidé nejčastěji před myšlenkou definitivní smrti a zániku vlastní existence utíkají k ideologiím a náboženstvím, které jim nabízí ideu nesmrtnosti (posmrtného života).

Dalším rozporem je časová omezenost lidského života. Člověk si během svého života plánuje cíle a sny, kterých chce dosáhnout. Časová omezenost lidského bytí mu však nedokáže umožnit všechny je splnit.

Řešením existenciálních rozporů je přijetí skutečnosti světa. Člověk nesmí myslet na omezenost svého bytí, ale na to, aby využil čas, který má. Přijmout odpovědnost sám za sebe, plně rozvíjet své schopnosti rozumu, lásky a žít produktivním životem, aby dosáhl štěstí.

Fromm poukazuje ještě na jeden hlavní rozdíl mezi lidstvem a živočichy. Živočichům ke stavu rovnováhy stačí uspokojení základních fyziologických potřeb dle pudu sebezáchovy a sexu (potrava, rozmnožování, ...). Člověk potřebuje uspokojit nejen fyziologické potřeby, ale i citové (duševní) potřeby, aby dosáhl vnitřní rovnováhy. Touží po moci, po lásce nebo po ničení.¹¹

2.2. Osobnost, temperament a charakter člověka

Osobnost Fromm definuje jako soubor zděděných a získaných psychických vlastností, které jej dělají jedinečným a charakterizují ho.

Temperament představuje způsob reakce člověka na určitou skutečnost a je oproti charakteru neměnný. K popisu temperamentu Fromm využívá dělení dle Hippokrata na cholerickeý, sangvinickeý, flegmatickeý a melancholickéý. Na základě rychlosti a síle, jak reagujeme lze říci, že: „*Produktivní, spravedlivý, láskyplný člověk bude reagovat rychle a silně, jestliže miluje, jestliže je pobouřen nespravedlností nebo jestli na něj udělala dojem nová idea. Jestliže se jedná o sadistickéý a destruktivní charakter, bude reagovat rychle a silně ve své destruktivní zlobě nebo ve své krutosti*“.¹²

¹¹ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 36-41.

¹² FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 45.

Fromm v popisu charakteru člověka a společnosti vychází stejně, jako u přirozenosti člověka, z některých teorií Sigmunda Freuda. Fromm přebírá od Freuda dynamické pojetí charakteru, ale nehledá původ charakteru v sexuálnímu pudu (libidu). Charakter člověka je dle Frommovy psychoanalýzy dán vztahem a orientací jedince ke společnosti, k přírodě a k sobě samému. Základ charakteru tedy spočívá ve způsobu vztahu člověka ke světu. To se děje dvěma způsoby, asimilací a zespolečenštěním. První způsob představuje osvojování si věcí a asimilaci. Druhý představuje navazování vztahů s druhými lidmi i se sebou samým.

Osvojování věcí probíhá jejich získáním od druhých nebo vlastní tvůrčí schopností za účelem uspokojení vlastnických potřeb. Protože člověk je tvor společenský, nedokáže žít izolovaně a navazuje vztahy s druhými lidmi. Mezi hlavní důvody, proč lidé mezi sebou navazují vztahy je zajištění vlastní ochrany, práce a ekonomické zajištění, touha po lásce, touha po znalostech a také touha po majetku.

Charakter tedy definuje jako určitou relativně stálou formu, která je utvářena energií člověka během asimilace a zespolečenštění. Charakter člověka je v dětství ovlivňován rodiči, poté se dítě dostává do vztahu se společností a do vztahu s kulturou. Vzniká tak individuální a sociální charakter. Sociální charakter můžeme pozorovat u lidí jedné kultury, kdy je spojuje určitý společný charakterový prvek. Individuální charakter znamená jedinečnost charakteru každého člověka. Každý jedinec má odlišný temperament, vyrůstal v odlišných sociálních, kulturních a přírodních podmínkách.

Na základě převažující orientace člověka k vlastnění nebo k vytváření dělí Fromm charakter člověka do dvou základních celků: produktivní a neproduktivní orientace. Oba tyto typy nemusí existovat pouze odděleně, ale mohou se prolínat. Neproduktivní charakter dělí na další čtyři typy: receptivní orientaci, vykořisťovatelskou orientaci, tržní a křečkovskou orientaci.¹³

2.2.1. Produktivní charakter

Cílem produktivní orientace člověka je rozvinutí všech jeho schopností i vnitřních sil, aby sám mohl díky svému rozumu vytvářet nové věci (možnosti), tedy vykonávat tvořivou činnost bez ohledu na úspěch. Základní podmínky produktivního charakteru jsou svoboda, nezávislost na druhých a racionální myšlení. Kdyby byl člověk nucen k tvořivé činnosti v závislosti na

¹³ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 47-52.

autoritě, konal by tak tuto aktivitu pod tlakem, z pocitu strachu a bez vlastní vůle. Pak by se již nejednalo o produktivní, ale o neproduktivní orientaci.

Produktivní člověk je schopný vidět sám sebe jako konající bytost, prožívá sám sebe. Žije se svými schopnostmi v rovnováze. Sám Fromm chápe produktivnost jako „*způsob chování, který může mít každý člověk, pokud jeho myšlení a citění není zmrzačeno*“.¹⁴ Produktivní orientace je tedy typická především pro zdravého člověka.

Produktivně orientovaný jedinec se dostává do vztahu ke světu (mimo vlastní já) dvěma způsoby: reproduktivně nebo generativně. Reproductivita znamená přijímání skutečnosti tak, jak je člověku předložena. Reproductivní přístup převažuje u realistů, kteří nejeví zájem o podstatu věci, vidí pouze povrch věcí, skutečnost, která je mu předkládána. Generativní vztah člověka ke světu představuje přijetí, oživení a přetvoření na nový materiál díky své aktivní tvořivé činnosti a sil. Obě tyto schopnosti se nachází u každého normálního člověka, kdy jedna z nich převažuje. Produktivnost tak vzniká protikladným působením reproduktivní a generativní schopnosti.

Výsledkem produktivní činnosti nejsou pouze materiální věci, ale i myšlenky, city a láska. Člověk by neměl zapomínat během své produktivní aktivity také na odpočinek.¹⁵ Fromm za nejdůležitější produkt však považuje člověka samotného, jeho kvalitní využívání vlastních schopností: „*Produktivní práce, láska a myšlení jsou možné jen tehdy, jestliže člověk dokáže být klidný a sám sebou. Mít schopnost slyšet sám sebe je podmínkou pro to, ab člověk mohl slyšet jiné: cítit se sám u sebe doma je nutným předpokladem, aby se člověk dostal do vztahu k jiným.*“¹⁶

2.2.2. Neproduktivní charakter

Protikladem produktivní orientace člověka je orientace neproduktivní. Fromm ji dělí na čtyři základní typy: receptivní, křečkovský, vykořisťovatelský, tržní. Pro neproduktivní charakter představuje podstatu nedostatek tvůrčí aktivity pro rozvíjení vlastních produktivních schopností a sil. Všechny čtyři neproduktivní typy jsou součástí každého člověka a vzájemně se propojují. Konkrétní charakter člověka je dán podle toho, která část převažuje v závislosti na vnějších podmínkách, ve kterých se jedinec nachází: kultura, politická a sociální situace.

¹⁴ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 70.

¹⁵ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 74-87.

¹⁶ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 87.

2.2.2.1. Receptivní orientace

Základem receptivně orientovaných lidí je přesvědčení, že vše mohou získat pouze od druhých, že nic nezískají vlastní produkcí. Jsou závislí na produkci ostatních. Nejedena se pouze o získávání materiálních věcí, ale také o získávání lásky, informací, vědění. Cítí potřebu být milováni, aniž by sami milovali. Jsou na této milované osobě velmi závislí. V případě odmítnutí nebo odchodu milované osoby reagují velmi citlivě. Věřící jsou přesvědčeni, že vše získají od boha.

Receptivně orientovaní lidé jsou zároveň věrní těm, kteří jim obstarávají věci, protože se bojí jejich odchodu a ztráty jistoty. Snaží se s druhými udržovat co nejlepší vztahy, nedokáží říkat ne. Nedokáží kriticky myslet a jejich závislost na druhých se tím zvyšuje. Pokud se octnou sami, cítí naprostou bezmocnost a ztracenost. Jedinci receptivního typu často řeší deprese pitím a jídlem. Tito lidé jsou důvěřiví, optimističtí, ale zcela závislí na druhých. Pomáhají druhým jen pro zajištění jejich přízně.¹⁷

2.2.2.2. Vykořisťovatelská orientace

U vykořisťovatelské orientace také převládá myšlenka, že nic dobrého vlastní produkcí nelze získat. Vykořisťovatel však získává všechny věci násilím a lstí. Lásku si hledá pouze tam, kde ji může ukrást druhému člověku. Tito lidé si přivlastňují myšlenky a vědomosti druhých. Milují ty, kterým mohou krást jejich vlastnictví. Extrémním typem vykořisťovatelsky orientovaného člověka je kleptomán.

Tento typ má často kousavé poznámky o druhých, každého hodnotí podle míry možnosti jej vykořisťovat. Jsou velmi nedůvěřiví, cyničtí, závistiví a nemají úctu k cizímu vlastnictví.¹⁸

2.2.2.3. Křečkovská orientace

Pro křečkovsky orientované jedince je charakteristické lakomství ve všech oblastech života. Nezáleží, zda jde o lásku, majetek, peníze, city či myšlenky, vše si chtějí uchránit a nic nevydat druhým. Nemají rádi nové a lpí na vzpomínkách na minulost. Jsou proto velmi často sentimentální. Milovanou osobu musí vlastnit. Netouží získávat nové věci od druhých, ale snaží se své ubránit a ponechat.

¹⁷ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 53

¹⁸ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 54-55.

Lidé křečkovského typu často mívají sevřené rty a často se odtahují od lidí. Jejich gesta naznačují ostatním hranice jejich světa. Jsou také ve všem velmi puntičkářští, čistotní a vše musí být na svém místě. Vše, co se nachází mimo jejich vlastnictví považují za špinavé a nebezpečné. Typická je pro ně také zatvrzelost, nedůvěřivost, nepřístupnost a touha po bezpečí.

Tento typ orientace lidí však vyznává spravedlnost, protože všechny věci dělí podle příslušnosti k vlastníkovi, „*Moje je moje a tvoje je tvoje*“.¹⁹

2.2.2.4. Tržní orientace

Fromm v popisu tržní orientace kritizuje změnu dřívější společnosti na kapitalistickou. Tržní orientace je typickým charakteristickým znakem moderní doby. V moderním kapitalismu došlo ke ztrátě kontaktu spotřebitelů a výrobců. V důsledku této ztráty také došlo k nevyváženosti poptávky a nabídky, která začala převažovat. Začalo se vyrábět pro trh, a ne pro zákazníky, proto zboží z důvodu nadvýroby začalo ztrácet užitou hodnotu. Užitou hodnotu zboží v tržní orientaci nahradila směnná hodnota.

V této tržní orientaci dochází ke změně chápání člověka, který se sám stává směnnou hodnotou. Člověk je hodnocen dle jeho povolání a postavení v zaměstnání, jeho ceny práce. Moderní kapitalismus upouští od znalostí jedince a zaměřuje se na jeho schopnost prodat se na trhu práce. Stává se tak kupujícím i prodávajícím. Úspěch člověka tkví v tom, jak dobře se dokáže prodat a prosadit na trhu. Tím také kolísá jeho sebevědomí. Při úspěchu je považován za cenného a naopak. V tržní orientaci tak dochází k tomu, že člověk zapomíná na své štěstí a ztrácí zájem na svém životě. Roste pocit bezmocnosti, nejistoty, méněcennosti v případě neúspěchu. Člověk netvoří jednotu se svými vlastnostmi, které vidí pouze jako zboží. Ostatní se také stávají zbožím.

Lidé se stávají povrchními, nedokáží vidět jedinečné vlastnosti druhých. Žijí v neustálém strachu ze selhání a chtějí se líbit. Upadá hodnota lásky i pravdy. Rozvíjí se pouze vlastnosti, které jsou prodejné.²⁰

¹⁹ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 56-57.

²⁰ FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1967. str. 58-66.

3. Člověk mezi agresivitou, dobrem a zlem

Erich Fromm vychází z ideje starého zákona, myšlenky, že lidé nejsou dobří ani zlí. Záleží pouze na daném jedinci, zda se vydá cestou dobra nebo zla. Důležitou roli však při našem rozhodování k páchání zla či konání dobra má prostředí, ve kterém se jedinec nachází, míra moci, kterou disponuje.

Za hlavní původce zla (agresivity) v člověku Fromm považuje nekrofilii (lásku ke smrti), narcismus (sebelásku) a symbioticky incestuální fixaci (přílišnou fixaci na matku). Pokud dojde ke spojení všech tří forem, nastane tzv. „syndrom rozpadu“, který nutí člověka k ničení a nenávisti. Vůči „syndromu rozpadu“ Fromm uvádí „syndrom růstu“, založený na lásce k člověku, lásce k životu, nezávislosti, samostatnosti. Člověk si sám volí cestu k životu (biofilii) nebo ke smrti (nekrofilii).²¹

3.1. Formy násilí

Typy násilí rozlišuje Erich Fromm na základě vědomé či nevědomé motivace v chování.²²

3.1.1. Hravé násilí

Nejméně patologická forma bez snahy ničit, bez motivace nenávisti a destruktivity. Jde o snahu dosáhnout dokonalosti, obdivu. Příkladem tohoto chování jsou bojové hry, kdy smrt protivníka je pouze cílem hry. U hravého násilí jde tedy především o ukázání dovedností druhým za účelem obdivu.

3.1.2. Reaktivní násilí

Jde o nejvíce užívanou formu násilí. Lidé se ho dopouští, když musí bránit svůj život, důstojnost, svobodu, vlastní majetek i majetek druhých. Motivací tohoto typu násilí je strach. Strach může být vědomý, nevědomý, skutečný nebo imaginární. Cílem reaktivního násilí není ničení, ale zachování (života, majetku). Pocit ohrožení je často vyvolán manipulací myšlenek člověka druhým (v historii političtí, náboženští vůdci), většinou v důsledku nedostatku samostatného racionálního myšlení, emocionální závislosti na druhých. Lidé jsou tak ochotni ve víře sebeochrany a pocitu ohrožení destruktivního chování, zabíjení a ničení, reagují agresivně.

²¹ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 11-19.

²² FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 20.

3.1.3. Násilí z frustrace

Agresivní chování vychází z nemožnosti realizace přání a potřeb člověka (platí i u zvířat). Jde o snahu dosáhnout zabráněného cíle pomocí agresivního chování. Fromm ji považuje za agresi sloužící životu bez účelu ničit.

3.1.4. Závist a žárlivost

Tento typ agrese vychází též z frustrace. Nepřátelské chování pochází ze žárlivosti a závisti. Fromm uvádí dva původy tohoto negativního chování. První nastává, když jedinec touží po věci, kterou vlastní druhý člověk a sám ji chce vlastnit. Druhá situace nastává, když jedinec touží po lásce, kterou závidí druhému člověku, protože ji sám od osoby, po které touží nedostává.

3.1.5. Násilí z pomsty

Násilí za účelem pomsty je druh násilí blízký se patologickému chování, protože agrese nevzniká jako obranná funkce. Vychází z iracionálního jednání snažícího se odstranit učiněnou křivdu. Jedinec často páchá násilí dle známé fráze „oko za oko, zub za zub“. Ti, co žijí produktivním životem, dokáží zapomenout na křivdu a odolat touze po pomstě. S tímto druhem násilí se nejčastěji setkáváme u ekonomicky, kulturně či emocionálně zaostalých skupin. Násilí z pomsty Fromm považuje za jedno z ohnisek rasismu a nacionalismu.

3.1.6. Násilí jako kompenzace

Jedná se o násilné chování pocházející z bezmocnosti a potřeby si tuto bezmocnost nahradit, kompenzovat. Fromm ho považuje za patologickou náhražku za život. Jedinec touží ničit, protože je neschopný tvořit, cítí se zmrzačeně a prázdně. Formou nápravy tohoto druhu násilí je rozvinutí tvořivosti a schopností v člověku, aby mohl produktivně využívat své síly a dosáhl pocitu naplnění, smyslu života.²³

²³ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 21-27.

3.1.7. Násilí žíznící po krvi

Pramenem této formy násilí je „žízeň po krvi“, žízeň člověka zabíjet. Jedinec touží být jedinečný, cítí se naživu prostřednictvím zabíjení a prolévání krve. Fromm jej považuje za překračování života nejarchaičtější formou. Krev představuje pro tohoto násilného člověka podstatu života. Zastává názor, že proléváním krve zúrodňuje Zemi, že Matka Země potřebuje krev, aby byla úrodná.²⁴

3.2. Biofilie

Biofilie je založená na podstatě lásky k životu, lásky ke všemu živému. Biofilie se nenachází pouze u člověka, ale u všech živých organismů. Také neexistuje pouze v jedné čisté formě. Všechny živé organismy sdílí základní danou touhu (pud) žít, zachovat svoji existenci a bojovat proti smrti. Lidé, rostliny i živočichové touží po integraci, růstu a lásce. Z lásky vzniká nový život, potomci.

Biofilie se projevuje zejména v tvořivé společnosti. Lidé milující život jsou přitahováni procesem života a růstem v různých oblastech života. Biofilně orientovaní lidé rádi tvoří nové, nelpí na starých věcech, nebojí se, milují dobrodružství. Tvoří pomocí lásky, rozumu a ne silou. Vše, co slouží k životu je pro ně dobré (svoboda, láska, vřelost, spravedlnost). Naopak to, co slouží smrti je špatné (smutek, utlačování, agrese). Posilují v sobě milující stránku. Zdravý člověk je tedy takový, který miluje život a drží si odstup od všeho mrtvého a mechanického.²⁵

3.3. Nekrofilie

Nekrofilie představuje opak biofilie. Obecně je nekrofilie definována jako sexuální přitažlivost (touha) k mrtvému tělu. Fromm v charakteristice nekrofilie vychází z Freudovy teorie o pudech smrti a života, které Freud považoval za základní spolu s pudem sexuálním. Fromm popisuje nekrofilii jako lásku ke smrti. Člověk je přitahován vším, co již není živé, je rozložené, nemocné, zetlelé. Jedinec pocítuje silnou touhu přeměňovat živé organismy na mrtvé, ničit, touhu po všem, co je mechanické.²⁶

Mezi lehčí formy nekrofilního chování patří ničení menších předmětů, lidé ubližují sami sobě (brání zahojení svých poranění tím, že je škrábou, sami si způsobí zranění), poškozují věci

²⁴ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 28-35.

²⁵ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 46-50.

²⁶ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: Aurora, 2007. str. 324-330.

kolem sebe (budovy, obrazy v galeriích, nábytek). Někteří studenti medicíny či doktoři bývají přitahováni lidskou kostrou.

Jedinci s nekrofilním charakterem řeší konflikty pouze silou a agresí. Síla pro ně představuje první řešení problému, protože nedokáží vidět jiné nenásilné varianty řešení. Nejsou ochotni pomáhat druhým a jsou velmi vlastní. Tito lidé také projevují zájem o nemoci a smrt. Často o nemocech mluví s lidmi vyššího středního věku, vyhledávají v novinách nekrology, se zaujetím vedou konverzaci na téma smrt, rozebírají příčiny smrti druhých. Rádi chodí na hřbitovy a do krematorií.²⁷

U nekrofilních lidí je také typické lpění na minulosti, o přítomnost či budoucnost nejeví žádný zájem. Minulost pro ně představuje právě to mrtvé. Nemají rádi změny ani pokrok v žádném aspektu života (politice, kultuře, svém životě).

Nekrofilní člověk často pociťuje zálibu v zápachu hnilob a rozpadající se látky (masa, výkalů). Milují tmavé barvy, neboť pohlcují světlo. Dle Frommových slov: „*Mnozí nekrofilní lidé vypadají, jako by stále cítili nějaký nepříjemný zápach*“.²⁸ Jako příklad zde uvádí výraz A. Hitlera na fotografiích.

Při popisu řeči nekrofila je charakteristická škrobenost, chladný a neživotný tón, depresivní postoj, nezúčastněnost, nudnost, neupřímný úsměv. Jeho výraz ve tváři je strnulý, a bez mimiky. Většinu jejich slovní zásoby tvoří slova s motivem destrukce, výkalů a záchodů.²⁹

Fromm opět demonstrovuje nekrofilní chování na příkladu nacismu Hitlera, Mussoliniho a u diktátorů obecně. Hitler využíval techniku k masovému ničení a z lidí si udělal vlastní majetek. Vyznával destrukci a staré hodnoty. Zbavil vojáky odpovědnosti za své činy tak, že cítili potřebu mu oddaně sloužit a poslouchat. Člověk nevnímal, čeho se dopouští. Všechny komplikace a překážky řešil násilím, svých vysněných cílů dosahoval destruktivním jednáním.³⁰

Nekrofilní jedinci jsou lhostejní k životu, inklinují k pudu smrti, ke všemu neživému a neměnnému. Dosahují svých záměrů pomocí destruktivity. Nejsou schopni lásky, růstu ani produktivity. Nekrofilii lze tedy nalézt i u neproduktivní společnosti.

²⁷ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: Aurora, 2007. str. 334-335.

²⁸ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: Aurora, 2007. str. 336.

²⁹ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: Aurora, 2007. str. 336-337.

³⁰ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity*. Praha: Aurora, 2007. str. 340-344.

3.4. Narcismus

Narcismus představuje postoj člověka, který trpí silnou láskou ke svému tělu. Je posedlý svou vlastní dokonalostí, která je domnělá. V teorii narcismu Erich Fromm vychází z konceptu narcismu Sigmunda Freuda. Freud svůj koncept narcismu rozvíjí ve své teorii libida (s důrazem na sexuální pudové libido) a rozvíjí ho při popisování narcismu dítěte a narcismu psychotického pacienta. Freud dělí narcismus na primární a sekundární. Primární narcismus představuje rané dětství. Je původním stavem člověka, kdy v tomto stavu neexistují vztahy k vnějšímu světu. Sekundární narcismus vzniká vývojem dítěte, kdy dochází k růstu množství a intenzity vztahů k vnějšímu světu, ale jedinec obrací tuto přichylnost z vnějšího na své ego. Freud však poukazuje na skutečnost, že každý člověk je v malé míře narcistický během celého svého života.

Fromm jeho teorii podrobněji rozpracovává a narcismus rozdělil na dvě formy, individuální a sociální narcismus. Jedním z hlavních původců zla v mysli člověka je tedy narcismus. Ve své patologické formě může vést až k psychóze, absolutnímu stavu narcismu, kdy se jedinec považuje za střed všeho na světě, za boha.³¹

3.4.1. Individuální narcismus

Individuální narcismus se projevuje v mnoha aspektech osobnosti a u každého z nás v jiné míře. Záleží pouze na naší vůli a tvůrčí schopnosti, do jaké míry se necháme sami ovlivnit. Narcistický člověk věnuje většinu své pozornosti pouze sobě, sebeuspokojení svých vlastních potřeb. Svému okolí se věnuje pouze minimálně. Nedokáže se vcítit do druhých, vidí jen svou vlastní skutečnost. Sám Fromm poukazuje na fakt, že ženy i muži tráví spoustu času před zrcadlem a zabývají se svou vnější krásou, protože jejich vzhled pro ně představuje důležitou složku vlastní existence.

V interakci s druhými obvykle neposlouchají a neprojevují zájem o dění v jejich životě. Většinou jsou to právě ti, kdo nejvíce mluví. Narcistický člověk jen velmi těžce dokáže přijmout kritiku. S rostoucí mírou intenzity narcismu klesá ochota narcistického jedince přiznat své pochybení a kritiku od druhých, i když ji ostatní mínili dobře. Jedinec ji hned začne vyvracet, urazí se, začne se hněvat nebo z nespojení se sebou samým upadne do deprese. Jedinci trpící

³¹ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 68-74.

narcismem jsou také velmi často majetníci v lásce. Žijí v představě, která říká: „*Je nemožné, že mě nemiluje, když já ji miluji tak velice.*“³²

Objekt narcismu nemusí vždy zahrnovat celou osobu jedince. Může se jednat pouze o určitou část vlastní osobnosti: fyzickou stránku (vlasy, oči) nebo vnitřní stránku osobnosti (inteligenci, smysl pro humor). Objektem narcistické touhy se však můžou stát i okolní věci spojené s narcistickým člověkem, například dům, auto, všechno jeho majetek také zaslouží obdiv. Fromm poukazuje na skutečnost, stejně jako Freud, že nejčastějším objektem narcistické lásky se stávají u rodičů jejich děti, neboť jsou to právě jejich děti, které jsou nejchytřejší, nejkrásnější a nejdokonalejší oproti ostatním dětem.³³

Fromm přiznává, že narcismus je společně s pudem sebezáchovy a sexu jednou ze základních složek biologických funkcí, protože aby člověk mohl žít a přežít ve společnosti, musí myslet na vlastní bezpečí, bránit se proti druhým, živit se, prosazovat své zájmy a postoje. Příroda nás sama obdarovala narcismem, aby nám umožnila přežití, protože na rozdíl od zvířat člověk nedisponuje dostatečně vyvinutými instinkty. Tyto fakty představují zdravou míru narcismu.

Extrémní individuální narcismus, kdy se člověk stává lhostejným k druhým a upřednostňuje pouze sebe, narušuje schopnost kooperace jedince s druhými lidmi. Představuje tak zároveň i překážku života ve společnosti, protože jedinec není schopný fungovat ve skupinách. Patologická forma narcismu nastává v momentu překroucení rozumového úsudku v já, člověk se stává předpojatým a jednostranným, přeceňuje své schopnosti a své produkty, vnější okolí je méněcenné, nesnese kritiku, překrucuje skutečnost tak, aby odpovídala ideám narcistického člověka. Existují dvě formy patologického narcismu: maligní (zhoubná) a benigní (prospěšná). Benigní se vyskytuje u tvořivých lidí, objektem narcismu je výsledek práce dotyčné osoby (malíři, vědci). Maligní představuje opak benigní.³⁴

3.4.2. Sociální narcismus

Sociální narcismus vzniká přeměnou z individuálního narcismu na sociální. Fromm považuje sociální narcismus za zdroj násilí a války.

Skupina obecně má sociologickou funkci. Jedinec do ní vstupuje na základě vlastních potřeb, z důvodu osamělosti, sdílení stejných hodnot a cílů, zvýšení šance na přežití. Za skupinu

³² FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 76.

³³ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 79-80.

³⁴ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 81-87.

považujeme masu lidí, kterou spojuje určitý prvek, příslušnost k národu, náboženství, politické straně a dalších.

Aby narcistická skupina mohla existovat, musí splňovat určité základní podmínky. První z nich je, že členové skupiny do ní investují svoji narcistickou energii. Druhým předpokladem existence skupiny je její prestiž, to, do jaké míry je pro člena významná, zda je pro něj důležitější než vlastní život nebo ji považuje za významnější než ostatní skupiny.

I ve skupinovém narcismu existují zdravé a patologické formy, pro které platí stejná pravidla jako v individuálním. Pokud je objektem narcismu skupina samotná, její členové, úspěchy, mimořádnost, jedná se o nezdravou formu. Jestliže je objektem skupiny tvořivá činnost, bez úmyslu ničit či dobývat, jedná se o zdravější formu skupinového narcismu. Obě tyto formy se dle Fromma velmi často kombinují.³⁵

Velmi nebezpečnou a zhoubnou sociologickou funkci skupinového narcismu představuje situace, kdy se společnost postará o zamezení nespokojenosti svých členů tím, že jim poskytne narcistické uspokojení zhoubného typu, kdy využije špatnou ekonomickou a kulturní situaci jedinců k vytvoření skupinové narcistické pýchy, protože tito jedinci sami nemohou dostatečně rozvíjet své zájmy. Jako ukázkový příklad Fromm uvádí nacistické Německo, kdy Hitler využil špatné ekonomické a sociální situace árijské rasy, u které rozvinul pocit nadřazenosti vůči ostatním, především židovského obyvatelstva. Člen takové skupiny se cítí důležitější a mocnější: „*Třebaže jsem chudý a nekulturní, jsem přece někdo, kdo je důležitý, protože patřím k nejobdivovanější skupině na světě – jsem bílý. Jsem Árijec*“.³⁶

Jedinec ve skupině ztrácí vlastní individualitu. Ztotožňuje se s většinovým názorem skupiny, i když může být iracionální. Dalším příkladem narcistického skupinového myšlení jsou dle Fromma církve, katolická, buddhismus, judaismus, islám a další. Důkazem jsou samy dějiny lidstva, které jsou tvořeny opakujícími se náboženskými, národnostními a mocenskými válkami. Člověk proto nesmí zapomínat na humanistické zásady. Společnost ani my sami nejsme dokonalí, proto je důležitá vzájemná tolerance a láska k druhým, neboť existuje pouze jedno lidstvo, kterého jsme všichni součástí. Je proto potřeba vzdát se myšlenky na všemohoucnost, vševědoucnost, potřeba kriticky myslet, ověřovat fakta, být objektivní a realističtí.

Patologičnost skupinového narcismu tedy spočívá v nedostatku objektivnosti a racionálního úsudku, který vede k rozsáhlým destruktivním důsledkům. Pokud dojde

³⁵ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 88-89.

³⁶ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 90.

k napadení nebo uražení narcistické skupiny, reaguje stejně jako narcistický jedinec - agresí, pomstou, vznikem nového válečného konfliktu, dokud není urážka odčiněna a tvůrce urážky zničen. Dalším patologickým jevem silně narcistické skupiny je potřeba mít svého vůdce, kterého bude moct následovat, obdivovat a bude do něj svůj narcismus promítat. Sám vůdce musí být velkým narcistou, aby dokázal ostatní ovlivnit.³⁷

Člověk dosáhne dospělosti tím, že se vymaní z individuálního i skupinového narcismu. Bude ctít lidské hodnoty, řídit se humanismem a láskou: „*Kdyby se místo jednoho národa, rasy, politického systému mohlo stát objektem skupinového narcismu lidstvo, celá lidská rodina, získalo by se mnoho*“.³⁸

3.5. Incest

Erich Fromm opět vychází z myšlenek Sigmunda Freuda, konkrétně z teorie incestuální fixace na matku. Emocionální připoutání dítěte k matce platí pro obě pohlaví, chlapce i dívky. Freud viděl příčinu fixace na matku v pudech, v síle sexuálního libida, které nutí chlapce k sexuální touze po matce a nenávisti vůči otci, který pro něj představuje silného rivala, a tak chlapec musí potlačit své incestuální touhy a podřídit se otcovým příkazům. Tato teorie platí i pro opačné pohlavní, u obou v raném dětství. Freud tedy zastával teorii oidipovského incestu.

Fromm je zastáncem předoidipovského připoutání obou pohlaví k matce, kdy pohlavní incestuální touhy považuje za druhotné. příčiny vzniku neurózy a psychózy vidí ve fixaci na matku: „*Domnívám se, že chlapecké nebo dívčí připoutání k matce je jedním u ústředních fenoménů v evolučním procesu a jednou z hlavních příčin neurózy nebo psychózy*“.³⁹

Příčinou fixace dětí (mužů i žen) na matku je potřeba bezpečí, vlastní ochrany, bezpodmínečné lásky, péče a jistoty. Matka tak zajišťuje uskutečnění primárního narcismu u svých dětí. Avšak dospíváním jedinec ztrácí pocit jistoty a bezpečí. Touží po nesmrtelné osobě matky. Ochranitelská funkce matky je postupně nahrazována či doplňována jinými osobami, nejčastěji rodinou, přáteli, vírou, rasou, politickou stranou. Fromm poukazuje na to, že incestuální pouto k matce nezahrnuje pouze toužení po její lásce a ochraně, ale i strach před ní v důsledku závislosti na matce.⁴⁰

Fromm dělí fixaci dítěte na matku dle intenzity regrese na přirozenou a patologickou (též incestuální symbiózu). Za přirozenou symbiózu považuje nízkou intenzitu fixace na matku,

³⁷ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 91-101.

³⁸ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 103.

³⁹ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 111.

⁴⁰ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 113-115.

neporušuje nezávislost a integritu jedince, nenarušuje mužovu sexuální potenci a výkonnost. Tito muži většinou touží po partnerce, která by je milovala, obdivovala je, podporovala, byla pro ně útechou, pečovala o ně. Pokud se jim nedostává dostatečně této lásky, mohou propadnout depresi a úzkosti. Fromm sám zastává názor, že: *Jistý prvek takovéto fixace a touhy nalézt v ženě něco z matky zůstává ve většině mužů*.⁴¹

U patologické incestuální fixace dochází k vysoké intenzitě připoutání jedince na matku. Tato osoba tak nebyla schopna osamostatnit se a získat nezávislost. Tato fixace vede k vážným neurózám a k sexuálním poruchám. Muž si vybírá mateřskou ženu, která se chová přísně, touží po tom, aby mu rozkazovala a on ji mohl oddaně plnit přání, často se strachem, aby ji nerozzlobil. I když se jedinec takovému zacházení vzpírá, opět mu z pocitu zrady a strachu podlehne. Takovéto chování vede muže k depresím, ztrátě sebedůvěry, agresivnímu chování, sexuální nevěře a sexuálním poruchám (impotence, homosexualita), k psychosomatickým poruchám a dalším poruchám osobnosti.⁴²

Největší míru závislosti na matce představuje **incestuální symbióza**. Jedná se o velmi silné psychické a citové pouto k matce, může být i pouhou fantazií. Fromm tento stav popisuje tak, že pro všechny jedince trpící incestuální symbiózou platí skutečnost, že tato symbioticky připoutaná osoba je součástí osoby, ke které je připoutána. Nedokáže bez této osoby existovat a v případě ohrožení tohoto vztahu dochází u jedince k pocitu krajní úzkosti a vyděšenosti. Závisí na míře regrese, jak velká bude závislost mezi těmito dvěma osobami.

V extrémních případech incestuální symbiózy dochází k podvědomé touze navrátit se zpět do lůna matky, což je v rozporu s přáním žít. Dochází k úplné ztrátě individuality. Důsledkem takového jednání je ztráta objektivity stejně jako u narcismu. Idol (matka) jedince se stává posvátným, nelze jej kritizovat, idol je neomylný. Dochází k pokřivení úsudku jedince. Jedinec není schopný milovat druhé, protože je považuje za cizí (nepřátele), ztrácí tak částečně nebo úplně schopnost lásky. Osoba fixovaná na matku ztrácí svou nezávislost a nedokáže se integrovat do společnosti, nemá vlastní přesvědčení a ocitá se ve vězení mateřské fixace. Míra svobody a individuality je tedy dána mírou osvobození se od všech forem incestuální fixace⁴³

U každého člověka se v určité míře může objevit narcismus, nekrofilie či incestuální fixace. Ve svých mírných formách nevedou k destruktivnímu jednání. Pokud se všechny patologické formy tohoto destruktivního chování spojí, nastane „syndrom rozpadu“, který vede k rozpadu osobnosti jedince, ztrátě svobody, racionality a lásky.

⁴¹ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 116.

⁴² FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 117-119.

⁴³ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. str. 120-124.

4. Otázka svobody a problémy moderní společnosti

Erich Fromm se zabýval tématem svobody v důsledku historických událostí v dějinách lidstva, především moderních evropských a amerických dějin 20. století, pro které je charakteristická snaha osvobodit se od politické, ekonomické a duchovní svázanosti člověka.

Fromm vychází ze základní myšlenky, která nám říká, že úsilí o svobodu je člověku vrozené. Tato vrozená svoboda může být potlačována, avšak bude vždy usilovat o návrat. Omylu se lidé dopouští v okamžiku, kdy za svobodu považují odstranění veškeré vnější nadvlády. Opravdová svoboda vychází z nezávislosti a nitra člověka.⁴⁴

Fromm rozděluje svobodu na svobodu „od“ a „k“, přičemž za negativní cestu k osvobození považuje „od“, osvobození se od něčeho. Svoboda „k“ znamená osvobozování pro něco. Ve středověkých systémech měli lidé pevně daná postavení ve společnosti, která pro ně znamenala jistotu. Když měli jistotu, cítili se v bezpečí. Po reformách a válkách za svobodu proti útisku si začali lidé s nově nabytou svobodou uvědomovat ztrátu této životní jistoty, která jim byla dána dřívějšími společenskými pravidly. V následném procesu rostoucího individualismu rostly pocity izolovanosti, pochybností o postavení člověka ve světě a společnosti. Člověk jako jednotlivec se cítil bezmocně a bezvýznamně.⁴⁵

Důsledkem této změny ekonomických sil byl vznik kapitalismu, ve kterém pro jedince platí též zmíněné principy nejistoty. Fromm tak poukazuje na nový problém moderní doby, kdy: *„pro jedince přestalo existovat pevné místo v ekonomickém řádu, které mohlo být považováno za dané od přírody, za nesporné. Jedince byl ponechán sám sobě, vše bylo závislé na jeho vlastním úsilí, ne na jistotě jeho tradičního postavení“*.⁴⁶

Charakter jednotlivců se tak v moderní společnosti změnil. Na jedné straně nejsou lidé již závislí na druzích, jsou soběstačnější, aktivní, tvořiví a kritičtější, ale z druhého pohledu se stávají izolovanými, úzkostnými, osamělými. Ztrácejí vztah k druhým, dochází k odcizení. Láska upadá v kapitalistické společnosti v zapomnění. Lidé se stávají lhostejnými, sobeckými, závislími na své popularitě. Ztrácí vlastní identitu, vlastní JÁ. JÁ představuje v kapitalistické společnosti prestiž, moc, úspěch, množství majetku.⁴⁷

Pozitivní svoboda nastane tehdy, když se jedinec stane nezávislým JÁ spojeným se světem, společností a přírodou bez pocitu izolovanosti. Člověk může dosáhnout skutečné svobody vlastní aktivní činností, vlastní seberealizací pomocí nesobecké lásky. Bude aktivně myslet a

⁴⁴ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str.9-13.

⁴⁵ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 23-30.

⁴⁶ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 40.

⁴⁷ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 62-70.

jednat podle vlastního JÁ, spontánně, ze své svobodné vůle, nikoli podle druhých, tedy: „*Pozitivní svoboda spočívá ve spontánní aktivitě celé integrované osobnosti*“.⁴⁸

Spontánní aktivita tak představuje hlavní cestu k nalezení zdravé svobody, svobody „k“. Člověk tak bude zbaven nejistoty a pocitu osamělosti aniž by přišel o vlastní integritu, která je zároveň ve spojení s přírodou, člověkem i se sebou, vše prostřednictvím lásky a tvořivosti. Svobodný jedinec si sebe uvědomuje jako: „*aktivní a tvořivé individuum a poznává, že existuje jen jeden smysl života: prožívat ho*“.⁴⁹

V pozitivně svobodné společnosti představují jednotlivci jedinečné osobnosti, které jsou si rovny, žijí ve vztahu k druhým na základě principu solidarity. Netouží jeden druhého ovládat a rozvíjí své jedinečné individuální JÁ. Člověk, který si neumí se svojí získanou svobodou poradit (negativní svoboda „od“), hledá nejsnadnější cesty, jak uniknout od této svobody plně nejistot z vlastní existence různými formami podřízení se vnějšímu světu, otroctvím.

4.1. Mechanismy úniku člověka od svobody

Mechanismy úniku představují způsoby jedince, jak se zbavit pocitu osamělosti a nejistoty. Po rozpadu primárních vazeb, které nám dávali pocit bezpečí, se ocitáme ve světě jako osamocené bytosti. Před touto bezmocností unikáme dvěma způsoby: cestou k pozitivní svobodě nebo odevzdáním vlastní svobody. Pokud se vzdáváme vlastní svobody i nezávislosti, otevíráme tak nevratně propast mezi individuálním JÁ a světem, ničíme integritu jedinečného JÁ. Podle Fromma je cesta úniku charakteristická především pro jedince s mentálními a emocionálními poruchami.⁵⁰

4.1.1. Autoritářství

Autoritářství představuje první způsob úniku před svobodou. Podstatou je zbavení se vlastní svobody, aby jedinec opět získal sílu a pocit bezpečí, který ztratil po přerušení primárních vazeb, přenesením zodpovědnosti na vnější autoritu. Autoritářství tedy probíhá dvěma způsoby: podřízeností nebo ovládnutím. Podřízenost označuje Fromm za masochismus, ovládání za sadismus. Oba způsoby představují únik od osamělosti.

Masochismus se vyznačuje pocity individuální bezvýznamnosti, bezcitnosti, méněcennosti. Masochisté stojí proti vlastnímu JÁ a nabízí ho druhým, touží být ovládnuti. Tito

⁴⁸ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 135.

⁴⁹ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 134-137.

⁵⁰ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 79.

jedinci často podceňují své schopnosti a jsou závislí na druhých lidech, vnějších silách, kterým se podřizují. Život chápou jako něco, co nelze překonat, co nemohou zvládnout. Krajní případ masochismu představuje masochistická perverze, kdy si lidé sami sobě záměrně ubližují. Sebepoškozování pro ně představuje potěšení. Vlastní utrpení, pocit bezmocnosti a slabosti způsobené druhou osobou u nich vzbuzuje sexuální vzrušení.⁵¹

Sadismus charakterizuje úplná posedlost ovládat druhé, činit je bezmocnými. Sadismus existuje ve třech formách. První druh představuje sadistu, který se snaží o absolutní moc nad svým okolím. Všechny osoby jsou na něm závislé a jsou pro něj pouze věcmi. Druhý typ představuje sadistu, kterému nestačí pouze druhé ovládat, ale touží je vykořisťovat, okrádat je o všechny materiální i nemateriální věci. Poslední typ sadismu způsobuje druhým utrpení, bolest. Chce ostatní vidět trpět, tělesně nebo duševně. Cítí touhu pokořovat ostatní. Sadistické tendence jsou více nebezpečné než masochistické. Tito jedinci využívají k dosažení svého cíle klamu velké laskavosti a hlubokého zájmu o druhé: „*Ovládám tě, protože vím, co je pro tebe nejlepší a ve svém vlastním zájmu bys mě měl poslouchat bez odporu*“.⁵² Typické pro vztah sadisty s objektem jeho týrání je závislost na tomto objektu. Jeho lásku si získává podplácením, dárky, chválou, přehnanou starostlivostí, zatím co druhého zbavuje svobody a nezávislosti.

Sadismus i masochismus dávají člověku možnost ochrany před pocitem osamělosti a bezmocnosti. V obou případech dochází k odevzdání vlastní svobody i svého individuálního JÁ. V masochismu je nepřátelské jednání většinou nevědomé. U sadistů převažuje vědomé nepřátelství, které se projevuje přímo v jeho chování. Sadisté ani masochisté nejsou schopni opravdové lásky založené na rovnosti a svobodě.⁵³

4.1.2. Destruktivita

Podstata destruktivity spočívá v odstranění určitého objektu. Jejím motivem je také pocit osamělosti a bezmocnosti. Jejich bezmocnost zmizí destrukcí vnějších věcí. Tím neodstraní osamělost, ale dosáhnou toužebného pocitu bezpečí, protože jim už zničené věci nemohou ublížit. V krajních případech se objektem destruktivity může stát sám jedinec, který potřebu ničit provádí sám na sobě formou sebepoškozování.

Fromm rozlišuje dva druhy destrukce. První je destruktivní chování v důsledku vlastní sebeobrany a je považováno za neškodné. Nevzniká za účelem ničit, ale pouze jako ochrana

⁵¹ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 80-82.

⁵² FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 81.

⁵³ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 88-89.

vlastní osoby při nečekaných situacích. Druhým typem je neustálá snaha ničit vše kolem sebe bez objektivního důvodu.

Další motivy destruktivního jednání představují pocity úzkosti a nemožnost uskutečnění životních cílů, které brání dosažení štěstí a uspokojení vlastních emocionálních, smyslových i intelektuálních potřeb. V tomto případě často dochází k hromadění destruktivních pocitů z důvodu omezování vlastního uplatnění.⁵⁴

4.1.3. Automat konformity

Poslední způsob Frommova útěku ztělesňuje automat konformity. Únik prostřednictvím konformity převažuje v moderní společnosti u většiny normálních lidí, kteří se zbaví vlastní identity i svobody, aby mohli splynout s ostatními (skupinou, davem). Od dané skupiny přebírá všechny udělené role, aby mohl být její součástí. Tím dochází k zániku jeho individuálního JÁ. Motivem tohoto jednání je neustálý vědomý pocit strachu z osamělosti a bezmocnosti, který po splnutí s davem mizí. Toto obranné chování můžeme nalézt i u některých druhů živočichů, kteří přizpůsobí své zbarvení těla s okolím, například chameleon, strašilky, chobotnice a další.⁵⁵

Nebezpečí konformity spočívá v tom, že člověk přijímá přání většiny: „*Člověk svá přání potlačí a přijme za svá ta, která se od něho očekávají, a to tak, že se mylně domýšlí, že jsou to přání jeho vlastní*“.⁵⁶ Původní přání nahrazuje pseudopřání, čímž dochází k přeměně JÁ na pseudojá. Jedinec se tak stává pouze zástupcem očekávaných rolí. Někdy myšlení této skupiny nemusí být založeno na racionálním myšlení, ale ze strachu osamocení a bezmocnosti je jedince přijme pod tlakem kolektivního myšlení za své. Člověk ztrácí schopnost kritického myšlení, vidět reálnou situaci.

Automat konformity zbavuje jedince jeho skutečné totožnosti, vlastního JÁ. Jedinec se sám dobrovolně podrobuje konformní skupině z pocitu bezpečí a jistoty, získání síly, kterou jinak postrádá.⁵⁷

I když si to neuvědomujeme, určitým stupněm automatu konformity prochází každý člověk během socializace. Jako děti plníme přání rodičů, ve školním prostředí se učíme přijímat role žáků. Během dospívání přijímáme své role ve společnosti. Důležité je během působení všech okolních tlaků na člověka rozvíjet vlastní JÁ, vlastní totožnost, racionálně uvažovat a přebrat

⁵⁴ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 79-100.

⁵⁵ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 101.

⁵⁶ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 109.

⁵⁷ FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. str. 110.

odpovědnost za své chování. Kdyby se člověk vzdal vlastní odpovědnosti, ztratil by svoji individualitu, jedinečné JÁ.

4.2. Vlastnická a prožitková orientace

V této kapitole bych chtěla nastínit představu Frommovy ideji nové společnosti. Fromm popisuje novou společnost na základě rozdělení společnosti do dvou základních typů: vlastnické a prožitkové. Vlastnickou společnost označuje Fromm jako modus mít, který je charakteristický pro neproduktivní společnost. Prožitkovou označuje pod pojmem modus být, ten je spojen s produktivním charakterem společnosti.

Fromm vychází z kritiky neuváženého využívání přírodních zdrojů a snahy člověka o její úplné ovládnutí, z kritiky průmyslu a zavádění moderních technologií s cílem neomezené produkce, dále z kritiky byrokracie, která způsobila ekonomický propad mezi bohatými a chudými národy. Snahy člověka o ovládnutí všech sfér na světě i za pomoci nukleárních válek či ekologických nebezpečí.

Za neúspěch industrializace v moderní společnosti Fromm považuje dva základní psychologické předpoklady. První předpoklad neúspěchu byl, že si lidé za cíl života vybrali štěstí vycházející z maximálního uspokojování vlastních potřeb. Druhý předpoklad neúspěchu industrializace stojí na myšlence, že k zajištění harmonie i míru ve společnosti je potřeba podporování egoismu, sobectví a chamtivosti.⁵⁸

Fromm v těchto myšlenkách částečně vychází z Marxe a Eckharta. Na základě svých kritických myšlenek a analýzy společnosti se snaží Fromm najít novou společnost, která není založená na kapitalismu, ale na humanistických hodnotách člověka.

Fromm pojmy být a mít myslí základní přístupy člověka ke světu. Ty určují jeho charakter podle toho, který z těchto dvou přístupů, mít či být, převažuje a udává zároveň tím udává jeho způsob jednání, cítění i myšlení.

4.2.1. Vlastnická společnost

Lidé v modu mít se zaměřují na získávání majetku. Jejich vztah ke světu je přivlastňovací, jednodušeji řečeno, konzumní či hrabiví. Tato forma vlastnění je typická především pro dnešní západní průmyslovou společnost: „*Získávání, vlastnění a vytváření zisku jsou svatá a*

⁵⁸ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 9-10.

nezcizitelná práva jednotlivce v průmyslové společnosti“.⁵⁹ Konzumací se člověk zbavuje strachu, protože to, co člověk zkonsumuje, už mu nemůže nikdo vzít. Člověka však zároveň nutí k větší konzumaci, protože když něco zkonsumuje, nemůže ho to znova uspokojit. Platí zde rovnice: „já jsem = co mám a co konzumuji“.⁶⁰

Podstata modu vlastnit se skládá ze soukromého vlastnictví, které usiluje o získávání majetku, jeho udržení, zvětšování a dosažení co největšího zisku. Ve společnosti jsou obdivováni ti, kteří disponují vlastním majetkem. Dává jim pocit nadřazenosti a vzbuzují závist u druhých. V této společnosti touha po vlastnění majetku platí jak pro bohaté, tak i pro chudé, kteří se snaží uchovat či rozmnožit své vlastnictví. Fromm poukazuje na závažnou skutečnost, že v patriarchálních společnostech je za majetek považována i rodina, manžel/manželka, děti či zvířata. Děti tu představují pracovní sílu k dosažení majetku s nízkým vstupním kapitálem. Dochází tak k vykořisťování žen, které jsou nuceny k několika násobným porodům. Toto chování stále převládá i v dnešní společnosti, především v zemích třetího světa.

Ve vyspělých zemích se rozšiřování vlastnictví přenáší do oblasti přátel, partnerů, zdraví, lásky, umění. Osoby se stávají věcmi. Pocity vlastnění se přenášejí také na vztahy k druhým, kdy druhé bereme jako naše, můj lékař, můj pes, moje nemoc, moje dítě i moje zvyky. Když bude člověk vykonávat pravidelně denně určitou činnost (rituál), může se stát jeho majetkem, protože jeho ztráta by ohrožovala jeho bezpečnost.⁶¹

V moderní společnosti došlo také ke změně charakteru nakupování. Dříve lidé nakupovali proto, aby věc co nejdříve spotřebovali nebo aby dlouho vydržela. Staré bylo považováno za krásné. Nyní dochází k nadbytečné spotřebě, nenakupuje se pro uchovávání věcí ale k utrácení z rozmarnosti. Moderní společnost se řídí módními trendy, a když něco vyjde z módy, pořídí si nové, i když to staré má stejný užitek. Nové představuje krásné, lepší. Jako příklad Fromm uvádí automobilový průmysl, který ve 20. století v Americe představoval nemalý zdroj ekonomického příjmu státu a ovlivňoval ekonomiku samotnou. S vývojem technologií byla auta každým rokem „lepší“ a vlastníci aut neustále měnili staré za nové. Na tomto příkladu je také vidět další prvek vlastnické orientace v moderní společnosti, a to odosobnění vztahu mezi člověkem a jeho majetkem.⁶²

Dalším znakem vlastnické orientace je neustálá touha po novém, po nových zážitcích a stimulech, neboť ty staré už nejsou zajímavé. Fromm dělí stimuly (více Anatomie lidské

⁵⁹ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 58.

⁶⁰ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 29.

⁶¹ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 58-61.

⁶² FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 60.

destruktivity) na aktivizující a pasivizující. V této době platí, že: „*Čím více pasivizující je podnět, tím častěji se musí měnit jeho intenzita či forma ...*“.⁶³

Intenzita vlastnické orientace se v průběhu života mění. Nejnížší intenzitu potřeby vlastnit můžeme vidět u dospívajících, kteří nemají za cíl hromadění majetku, ale chtějí si užívat života. Fromm považuje mladší generaci za více upřímnou než tu straší, žijí nezištným životem, vyznávají pravdu, nepřechvalují své JÁ. Fromm poukazuje ale na to, že mladí lidé jsou ještě často ve svých názorech a přesvědčeních naivní, přenášejí zodpovědnost stále na rodiče, protože chtějí žít bezstarostně. Dospělí cítí zodpovědnost za druhé, za své děti a majetek. Mladí lidé tak podle Fromma představují jednu z cest od modu mít k být: „*hledají být sami sebou místo vlastnit a konzumovat*“.⁶⁴

4.2.2. Prožitková společnost

Modus bytí je dle Fromma těžké definovat, protože lidé mají větší zkušenost s modem vlastnění. V modu mít jde o vlastnění materiálních věcí, které mají určitý tvar a jde lehce popsat.

Prožitková společnost (modus být) představuje opak orientace vlastnické. Týká se nemateriálních předmětů, které nemůže přesně popsat, protože nemají určitý tvar. Bytí představují především zážitky a lidské zkušenosti, tedy nitro (podstatu) člověka. Jedná se o živé obrazy, které nelze považovat za věci: „*Plně popsat lze jen naši osobu – masku, kterou každý z nás nosí, já, které představujeme – co se týče osoby, je sama o sobě věcí*“.⁶⁵

Živá bytost jako celek je nepopsatelná, neboť je tvořena tělem a vlastním JÁ. JÁ je u každého jedince odlišné a činí člověka jedinečným. Individuální JÁ představuje unikátní způsob každého člověka v jeho jednání, myšlení, schopnostech a dovednostech. Utváří charakter člověka. Žádný jedinec necítí stejně jako druhý. Na základě těchto skutečností můžeme vyvodit, že poznat zcela druhého člověka je nemožné.

Aby člověk mohl prožívat aktivní bytí, musí splňovat základní předpoklady mezi které patří svoboda, nezávislost a schopnost kritického rozumu. V aktivním bytí člověk rozvíjí své vlastní schopnosti, vnitřní sílu, talent, vše, čím jsme byli od přírody vybaveni. Lidé musí vnitřně růst, zajímat se o druhé, milovat, naslouchat i dávat.

⁶³ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 61.

⁶⁴ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 62.

⁶⁵ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 71.

Bytí tedy nelze zcela popsat a sdělitelné je pouze spoluprožíváním zážitků, protože zážitky také nelze přesně definovat, protože při jejich popisu zanikají. Stávají se myšlenkou. Čím více omezíme modus mít, tím více získáme v modu býtí. Pro mnohé jedince představuje majetek pocit jistoty. Při jeho ztrátě by je přepadl stav úzkosti, strachu, v některých případech i stav paniky.

Když nebudeme setrvávat na vlastnění majetku, přestaneme být sobečtí a sebestřední, teprve potom můžeme poznat, co je to být. Být znamená schopnost být aktivní, ne ve smyslu moderního pojetí, které aktivitu chápe jako způsob vynakládání energie k dosažení viditelného úspěchu, ale jako rozvíjení sama sebe, vlastního individuálního JÁ. Pokud bude člověk pasivní, dostane se zpět do zajetí modu vlastnění.⁶⁶

Každý z nás disponuje oběma orientacemi, vlastnickou i prožitkovou. Záleží pouze na vůli člověka a vlivu vnějšího světa, ke které bude inklinovat.

4.3. Idea nového člověka a nové společnosti

Jak můžeme vidět z dřívější kapitoly, Fromm nebyl zastáncem kapitalismu ani konzumní společnosti založené na hromadění soukromého vlastnictví. Proto hledá novou společnost, která by byla založená na nových hodnotách.

Fromm vychází z myšlenky, že: „*společenské změny a společenský charakter se vzájemně ovlivňují, že náboženské podněty přispívají k tomu, aby muži a ženy získali sílu pro hlubokou radikální změnu a že nová společnost může být uskutečněna pouze hlubokou změnou v lidském srdci ...*“.⁶⁷ Za společenský charakter Fromm považuje kombinaci individuální psychické sféry a ekonomické struktury. Za náboženství považuje sdílení soustavy myšlenek a jednání určité skupiny dávající člověku rámec orientace a objekt oddanosti.⁶⁸

Podle Fromma nynější společensko-ekonomická struktura ovládá lidskou mysl ve svůj prospěch dvěma způsoby. V prvním způsobu ovlivňování se snaží dosáhnout, aby si lidé přáli dělat, co jim bylo uloženo. V druhém směru společenský charakter ovlivňuje společensko-ekonomickou strukturu tak, aby byla stabilní nebo nestabilní podle vlastní potřeby, například k vyvolání revoluce.

Problém revoluce dle Frommových myšlenek spočívá v tom, že nová elita usilující o změnu bude toužit opět obnovit podmínky staré společnosti, akorát v nových společensko-politických

⁶⁶ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 71-73.

⁶⁷ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 104.

⁶⁸ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 104, 105.

institucích. Nová společnost tak nemůže vzniknout, stejně jako nemůže vzniknout pouhou změnou povahy lidí, jejich charakteru, musí vzniknout hluboko uvnitř jejich srdce. V minulosti bylo mnoho pokusů o převrat, ale nemohly uspět, neboť byly založené na snahách změny myšlení určitých vrstev společnosti.⁶⁹

Náboženská potřeba se vyskytuje u člověka již od samotného počátku existence lidského druhu. Ve vztahu společenského charakteru a náboženství může dojít k ovlivňování směrem k dobru nebo ke zlu, pokud nebude vyznávat lásku, solidaritu, svobodu, rozumné uvažování. Bude se snažit o moc, peníze či úspěch. Mělo by být vyznáváno takové náboženství, které bude pozitivně rozvíjet člověka a jeho vnitřní sílu: „*Jsmé tím, čemu jsme oddáni a čemu jsme oddáni, to motivuje naše chování*“.⁷⁰

Protože člověk na rozdíl od živočichů má určité instinktivní schopnosti potlačeny, má tak vyvinutější mozek a myšlení. Díky schopnosti rozumně myslet a představovat si cítí potřebu zaujímat v přírodě i sociálním světě určité místo, a smysl jeho existence, aby se zbavil pocitu nejistoty. Jedinec se proto upíná k nějakému objektu oddanosti za účelem vlastního přežití. Svět je pak pro něj smysluplný, dosahuje shody představ jedince s okolním světem, které však nejsou správné z nedostatku praxe a kritického myšlení. Ukázkovým příkladem této situace jsou děti, které si vytváří vlastní představy o světě na základě určitého obrazu, který někde viděli nebo jim ho někdo sdělil.⁷¹

Změnou společenského charakteru na kapitalistický (tržní) ve 20. století došlo k narušení tradičních hodnot. Společnost se stala sobeckou, autoritářskou a vlastnickou. Člověk zde představuje zboží, s kterým je možno obchodovat. Z užitné hodnoty věcí se stává hodnota směnná. Úspěch člověka spočívá ve schopnosti prodat se, zvítězit v konkurenci nad ostatními. Lidé tržního systému jsou bez cíle, v neustálém tlaku, které na něj vyvíjí okolí. Všem jde pouze o zisk. Došlo k úplné ztrátě vlastního individuálního JÁ a vznikla krize identity. Tržní charakter funguje zcela bez emocí, nemiluje ani nenávidí. Jde v něm pouze o obchod. Nedostatkem emocí v tržním charakteru došlo také ke ztrátě zájmu člověka o druhé i rodinu. Nedělá si starosti s tím, zda ji hrozí válka. Došlo k úplnému odcizení člověka od společnosti i vlastního JÁ. Ztrátě svobody. Jak tedy podle Fromma vypadá nový jedinec a společnost?⁷²

⁶⁹ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 104-105.

⁷⁰ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 106.

⁷¹ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 107.

⁷² FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 114-117.

4.3.1. Nový člověk

Nový člověk vznikne přechodem od orientace vlastnění k modu bytí, ale pouze za určitých podmínek. První podmínkou je, že trpíme a jsme si toho vědomi. Druhou, poznání příčin tohoto nežádoucího stavu. Třetí podmínku je nalezení způsobů odstranění příčin špatného stavu. Poslední podmínku představuje uznání nových norem a změna současné životní praxe. Fromm vychází ze čtyř vznešených pravd Buddhova učení.

Nový člověk je veden orientací bytí. Vzdává se všeho vlastnického, aby mohl být. Věří ve vlastní JÁ, které rozvíjí vlastními silami. Je schopný lásky, solidarity, projevuje zájem s okolním světem. Není sobecký a sebestředný. Žije nezávisle ne ostatních. Jedná odpovědně, dělí se s ostatními, potlačuje chtivost. Cítí lásku a úctu k životu. Používá kritické myšlení a zdravý rozum. Dokáže poznávat sám sebe rozvíjením svého nadání a sil. Považuje se za součást přírody, nepovyšuje se nad ni.⁷³

4.3.2. Nová společnost

Stejně jako nový člověk může vzniknout za určitých potřebných podmínek, tak i společnost musí vycházet z několika základních stavebních kamenů. Prvním předpokladem je uvědomění si překážek, které brání vzniku této nové společnosti. Fromm za základní překážky považuje tyto:

- Vyřešení průmyslové výroby tak, aby byla decentralizovaná.
- Hospodářské výrobní plány musí projít decentralizací a vzdát se fiktivního svobodného trhu.
- Vyrábět pouze takové množství, které je potřeba. Přestat s nadvýrobou a podporováním kapitalistického mechanismu.
- Lidé se musí vzdát touhy po materiálním vlastnictví. Pracovat ne za účelem zisku, ale kvůli svému psychickému uspokojení.
- Podpora vědeckého pokroku je rovněž důležitá, ale pouze za předpokladu, že se pro lidstvo a člověk samotného nestane nebezpečným.
- Společnost se vzdá hamižnosti vytvářením příznivých podmínek, ve kterých by lidé cítili spokojeně a šťastně.

⁷³ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 130-137.

- Společnost by měla vytvořit podmínky pro vznik jistoty každého jedince, aby se stal nezávislým a dokázal se tak uživit bez vnější autority a byrokracie.
- Každý člověk musí v životě využívat svoji aktivní tvůrčí sílu pro rozvoj vlastního individuálního JÁ.⁷⁴

Podle Frommových myšlenek se nová společnost nesnaží již o ovládnutí přírody, ale o ovládnutí techniky a iracionálního myšlení, které je jí předkládáno, čímž ohrožuje existenci západní společnosti, pro kterou je závislost na technice typická. Budoucnost tedy závisí na uvědomění současné krize, rychlé a silné aktivní činnosti jedinců, kteří by se od tohoto momentu řídili podle humanistických principů.

Vnucování myšlenek státem Fromm demonstruje na reklamních heslech socialismu a komunismu, neboť hesla jako zestátnění výroby, intelektuální elita či svobodný trh představovaly pouze lživá klamání. Způsob, kterým manipulovali s myslí člověka, aby získali moc nad státem i lidmi. Pravý socialismus byl bez konkrétních plánů na socialistickou (komunistickou) společnost. Důležitá schopnost pro svobodného člověka je schopnost kriticky myslet.

Dalším důležitým mezníkem vzniku nové společnosti je omezení nadbytečné produkce, která usiluje pouze o získání co největší množství kapitálu. Množství vyrobeného by mělo odpovídat poptávce. Aby se ekonomika a politika mohla podřídit člověku, pak by měl: „*Model nové společnosti určovat potřeby neodcizitelného, na bytí orientovaného jedince*“.⁷⁵ Omezit se na potřebné a prospěšné bez cíle zisku Fromm označuje pojmem zdravá ekonomika.

Zdravá ekonomika zajistí i zdraví lidí, kteří nebudou v zaměstnáních vykořisťováni vlivem nadvýroby. Úspěch výroby zdravého množství však závisí pouze na aktivní vůli jedinců proti konzumním korporacím: „*Abychom vybudovali společnost bytí, musí se na tom podílet všichni lidé – ve svých ekonomických funkcích i jako občané*“.⁷⁶ Svobody od vlastnické orientace můžeme tedy dosáhnout pouze tehdy, když se do vzniku průmyslové a politické demokracie zapojí všichni lidé. Lidé by se tak sami podíleli na řízení chodu továren. Státní moc o rozhodování množství výroby by bylo omezeno vytvořením stále poradní rady, která by stanovovala normy množství zdravé výroby podle současné potřebné situace. Tato vytvořená rada však nesmí zneužívat svou pravomoc, má sloužit jako podpora obyvatelstvu. Má

⁷⁴ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 134-135.

⁷⁵ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 136.

⁷⁶ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 139.

předkládat návrhy na řešení nejrůznějších situacích, o kterých by se lidé na pozdější diskusi sami rozhodovali.⁷⁷

V nové společnosti je také důležitá politická aktivita všech jejích jedinců. Ti se musí zajímat o politické dění a aktivně se podílet na jejím utváření. Nebýt pasivními, získávat objektivní informace prostředkem kritického myšlení, aby nenastala opětná situace bezmocnosti lidí a ovlivňování jejich myšlení: „*V průmyslové a politické reklamě musí být zakázány všechny metody mytí mozků*“. ⁷⁸ Mytí mozků představuje nejen nebezpečí opětovného růstu přebytkového vlastnictví, ale i politické zavádění, například hesla při volbách. Nesmí docházet k žádné formě propagandy. Aktivní zájem společnosti o politiku i ekonomiku tvoří základ potřebné decentralizace byrokratické správy na správu humanistickou, ve které by zmizela propast mezi bohatými a chudými. Bohaté země se musí odprostit od ziskuchtivosti, pomáhat bez potřeby získat.⁷⁹

Nad státem bude vytvořena Nejvyšší kulturní rada, která bude poskytovat poradenství jak pro vládu, tak jednotlivé politiky i občany. Tato rada by byla složena z mužů i žen z intelektuální a umělecké vrstvy. Jejím hlavním úkolem by byla správa potravin, léčiv a šíření objektivních informací pověřenými osobami bez jich falšování či zadržování. Dále by sestavovala komise pro studium různých problémů.

Poslední a velmi důležitý předpoklad vzniku humanitní společnosti je omezení vědy na oblast průmyslu. Zbrojní průmysl by se měl nepopíratelně oddělit od vědeckého bádání. Kontrolu nad výrobou a používáním zbraní by měla mít komise ustanovená Nejvyšší kulturní radou.⁸⁰

Nová společnost pro Fromma znamená humanitní společnost, bez byrokracie, nerovnosti jedinců, mužů i žen. Pocit odcizení v moderní společnosti je překonáván přechodem od modu mít k modu být. Netouží po majetku ani po zisku, Touží po šťastném životě plném lásky, úcty, solidarity a spolupráce bez chtivosti či závisti. Velmi důležitým a nepostradatelným se stává vztah k přírodě. Člověk již neusiluje být jejím pánem a neničí ji. Žije v souladu se svou přirozeností. Společnost není ovládána konzumem, poptávka určuje nabídku. Nedochozí zde k propagandě ani k vymývání mozků, protože lidé mají schopnost kritického myšlení. Jsou aktivní jak v politice, tak v ekonomice.

⁷⁷ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 137-141.

⁷⁸ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 144.

⁷⁹ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 140-145.

⁸⁰ FROMM, Erich. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko, 1992. str. 149-151.

5. Využití tématu ve výuce občanské výchovy a společenských věd

Frommovy myšlenky a vize podle mého názoru prostupují všemi sférami lidského života. Mnohé z nich by se proto daly využít i při výuce občanské výchovy nejen na základních školách, ale i na středních školách s výukou předmětu společenských věd.

Námětem oblastí, ve kterých by se učení Fromma dalo využít při výuce mi byl Školní vzdělávací program (dále jen ŠVP) pro základní vzdělávání Základní školy v Náměšti na Hané, kde jsem absolvovala druhý stupeň.

Při studiu obsahu předmětu občanské výuky v tomto ŠVP pro druhý stupeň jsem našla mnoho oblastí s možností využitelnosti Frommových myšlenek jak na základních školách, tak i na středních.

První oblast představuje hospodářství státu, kde by bylo možné prezentovat Frommovu typologii charakteru neproduktivní společnosti (hromadění majetku pouze pro sebe) a definici vlastnické společnosti. Dále by se zde také dala využít jeho vize státního hospodářství a odpovědnost člověka sama za sebe, manipulace s majetkem a penězi.

Další významnou oblastí využití je vztah člověka ke kultuře, společnosti a k ochraně přírody. V ochraně přírody, konkrétně neuvážené drancování přírodních zdrojů a její znečišťování nadměrnou průmyslovou výrobou, dopady těchto skutečností na zdraví jedince, přírodu a celou společnost. V kultuře představuje nyní akutní problém otázka vlivů masmédií na chování. Žáci by měli být vedení ke kritickému myšlení, aby dokázali poznat pravdu a objektivnost.

V oblasti společnosti se nabízí téma vztahu člověka k druhým, tolerance, solidarita, ochota pomoci druhým bez očekávání zisku, ale také rozvoj vlastní osobnosti člověka (žáka), schopnost poznat sám sebe i druhé. V otázce lásky a přátelství vysvětlit podstatu rovnocenného vztahu a úcty k druhému, nebezpečí autoritativního chování.

V učivu o hledání smyslu života lze navázat na definici neproduktivní orientace (dobro, spokojenost, odpovědnost a solidarita člověka) a modu být, či mít. Při výuce na téma náboženství nebo integrace (globalizace) poukázat na význam svobody, tolerance, závislosti na vnějších autoritách. V učivu o rodině lze rozvést myšlenku Frommovy nezdravé fixace na matku, jaké důsledky to může mít pro dítě i matku – ztráta individuality, samostatnosti a další.

Frommovu myšlenku ztráty hodnoty člověka, změnu jeho osobnosti na věc, úspěch založený na prestiži, typologii produktivní/neproduktivní charakter můžeme také využít při výuce volby povolání.

Při výuce státní správy upozornit na nebezpečí moci státních orgánů a autoritářství. U tématu voleb poukázat, jak naše rozhodování může být ovlivněno působením volebních kampaní a reklam, lživých agitací za účelem získání moci. Člověk by neměl zapomínat na racionální myšlení.⁸¹

⁸¹ HAVELKA, Ladislav. *Školní vzdělávací program pro základní vzdělávání* [online]. Náměšť na Hané, 2017. str. 143-152.

Závěr

V bakalářské práci jsem se pokusila nastínit základní myšlenky Ericha Fromma, zaměřené především na jeho chápání člověka a společnosti. Fromm ve většině svých děl navazoval na Freudovo myšlení, které dále rozvíjel.

Erich Fromm se zabýval přirozeností člověka a vlivem socio-kulturních podmínek na něj působících. Věřil, že v každém člověku existuje dobro i zlo. Záleží pouze na lidské vůli, zda bude inklinovat ke zlu nebo dobru. Za destruktivní jednání považoval nekrofilii, narcismus a incest.

Fromm nedělil společnost pouze z jednoho hlediska, avšak jeho typologie se často prolínala a navzájem souvisela. Základní typologie charakteru člověka je na produktivní a neproduktivní charakter. Produktivní charakter představuje zdravý stav společnosti. Člověk aktivními vnitřními silami rozvíjí vlastní individuální JÁ, stává se svobodným a nezávislým. Neproduktivní charakter dělí na další čtyři podtypy, receptivní, křečkovský, vykořisťovatelský a tržní. Pro všechny je společná skutečnost, že zde dochází ke ztrátě vlastního JÁ. Tito lidé se soustředí na získávání věcí od druhých, nejsou svobodní a jsou zcela závislí na ostatních.

Podle typu lásky k životu nebo ke smrti dělí charakter člověka na biofilní a nekrofilní. Biofilní se vyznačuje láskou k životu, představuje zdravý stav jedince. Opak představuje nekrofilní charakter, který směřuje k destruktivnímu jednání.

Za nejdůležitější rozdělení charakteru člověka i společnosti považuji Frommovo dělení žití v modu bytí nebo v modu mít. Modus mít charakterizuje kapitalistickou a tržní společnost, která je typická pro západní průmyslové státy. Problémem člověka se stává v této společnosti ztráta vlastního JÁ. Člověk představuje věc, ne lidskou bytost. Úspěch člověka je měřítkem jeho prestiže a majetku.

Východisko podle Ericha Fromma z této situace představuje vytvoření nové humanistické společnosti, založené na přechodu z modu vlastnění na modus být neboli žít. Pokud lidé přestanou lpět na materiálních věcech, odstraní byrokracii a centralizaci státu, budou se aktivně podílet na politickém i ekonomickém chodu státu mohou vytvořit novou společnost založenou na principech humanistické etiky. Člověk se v této společnosti zbaví strachu, pocitu nejistoty, získá svobodu a nezávislost. Tohoto přechodu však dosáhneme pouze za předpokladu, že tyto změny uskutečníme vlastní silou srdce a ducha, rozvojem vlastního individuálního JÁ, které dává člověku jedinečnost.

Prameny a literatura

FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity: můžeme ovlivnit její podstatu a následky?*. Praha: Aurora, 2007. ISBN 978-80-7299-089-4.

FROMM, Erich. *Člověk a psychoanalýza: filozofie a současnost*. Praha: Svoboda, 1967. ISBN 25-078-67.

FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. Český klub. ISBN 80-85637-28-6.

FROMM, Erich. *Mít nebo být?*. Praha: Naše vojsko, 1992. ISBN 80-206-0181-3.

FROMM, Erich. *Strach ze svobody*. Praha: Naše vojsko, 1993. ISBN 80-206-0290-9.

FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-086-0.

Elektronické zdroje

Erich Fromm online: Writings of Erich Fromm [online]. Erich Fromm Institut Tübingen [cit. 2017-04-14]. Dostupné z: <http://fromm-online.org/en/werke-von-erich-fromm/>

HAVELKA, Ladislav. *Školní vzdělávací program pro základní vzdělávání* [online]. Náměšť na Hané, 2017. str. 143-152. [cit. 2017-04-19].

Dostupné z: http://www.zsnamest.cz/SVP/SVP_namest/SVP_Namest_final_2909_08.pdf

ANOTACE

Jméno a příjmení	Lenka Tomanová
Katedra	Katedra společenských věd
Vedoucí práce	PhDr. Petr Zima, Ph.D.
Rok obhajoby	2017

Název práce:	Chápání člověka a společnosti v díle Ericha Fromma
Anotace práce:	Bakalářská práce rozebírá chápání člověka a společnosti u Ericha Fromma. Zaměřuje se především na přirozenost člověka, dobro a zlo, destruktivní jednání. Dále pojednává o problematice svobody člověka, modu být a mít. Popisuje vizi nové společnosti a nového člověka. Dalším obsahem práce je využitelnost myšlenek Ericha Fromma při výuce občanské výchovy a společenských věd.
Klíčová slova:	Erich Fromm, dobro, zlo, agrese, destrukce, charakter, nová společnost, modus být, modus mít.
Název v angličtině:	Understanding of man and society in the work of Erich Fromm
Anotace v angličtině:	The bachelor thesis deals with the understanding of man and society at Erich Fromm's work. It focuses primarily on human nature, good and evil, destructive behavior. It also presents the issue of human freedom, the way to be or to have. It describes the vision of a new society and a new person. Another content of the bachelor is the possibility of using Fromm's ideas in education of social sciences.
Klíčová slova v angličtině:	Erich Fromm, good, evil, aggression, destruction, new society, to have, to be.
Přílohy vázané v práci:	1
Rozsah stran:	39
Jazyk práce:	Český jazyk